

**ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԿԱՆ-ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՏՊԱՐԱՆԸ***

«Վսեմափայլ Տէր Պաւել Նիկողանիչ».

Պատիւ կալալ ընդունել զպատասխանագրութիւն վսեմափայլութեան Զերոյ յՅ-ն նոյեմբերի ընդ համարաւ 6166 և ցաւ է ինձ յոյժ, զի յուշադրութենէ Զերմէ վրիպեալ եմ և ոչ յարգեալ պատասխանագրութիւնք իմ, յորս մանրամասնեալ իմ գիրաւունս Հայրապետականս զյարատենալսն ի դարաւոր ժամանակաց հետէ, ըստ կառավարութեան և դրութեան տպարանի վանաց **ս. Էջմիածնի**, ուստի խնդրեմ ներել ինձ, զի ես հարկադրեալ գտանիմ ի խղճես ոչ դադարել երբեք ի թախանձելոյ զԶեզ՝ վսեմափայլ Տէր, մինչև հաճեսցիք ներկայացուցանել ուր հարկն է, ի հաստատութիւն զառաջարկութիւն իմ. և ընդ այս մեծ է յոյս իմ, զի վսեմափայլութիւն Զեր ոչ զլաւցիք զմիջնորդութիւն Զեր ըստ այսմ խնդրոյ առաջի Նորին Կայսերական Բարձրութեան:

Հաճեցէք ընդունել զհաւաստիս խորին յարգանաց և մտերմութեան իմոյ, որով մնամ յաւետ վասն վսեմափայլութեան Զերոյ ջերմեռանդ աղօթարար... ի 18 դէկտ. 1876 ըստ տումարիս ՌՅԻԶ համար 367³⁰:

Արդոյք Գեորգ Դ կաթողիկոսի այս խնդիրն ընդունե՞ց Կովկասի գլխավոր կառավարչապետն և տպարանը յոր ունեցած դրութեան մեջ թողնելու համար որնէ կարգադրութեամբ արա՞վ նա. կամ տպարանի կանոնադրութեամբ ներկայացրե՞ց ի հաստատութեան կայսեր, հայտնի չէ. այդ մասին այլևս տեղեկութիւններ չկան. միայն տպարանը այնուհետև շարունակում է մնալ ու գործել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների անմիջական հսկողութեան տակ և ուստիկանական մարմինների կողմից որնէ միջամտութեան այլևս տեղի չի ունենում մինչև 1897 թվականը:

Մայր Աթոռի տպարանի բարգաւաճմանը և նորա գործունեությանը զարկ է տալիս մի այլ հանգամանք ևս: Դեռևս իբրև վարդապետ և ապա եպիսկոպոս առաջնորդ, Գեորգ Դ կաթողիկոսը մեծ հոգս էր քաշել դպրոցական գործի ծաղկման համար: Թե՛ Պրուսայում, թե՛ Պոլսում պաշտոնավարելիս, դպրոցներ բանալը եղել է նորա առաջին հոգսերից մեկը: Կաթողիկոսական գահը բարձրանալուց հետո էլ քնականաբար նորա ամենամեծ հոգսերից մեկը պիտի լինէր ռուսահայերի դպրոցական գործի կարգավորումը, որի մեջ առաջին տեղը պիտի բռնէր Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցը:

Գեորգ Դ-ն մտադրվում է ի կատար ածել այն մեծ ծրագիրը, որ փայփայել էին իրենից առաջ Ներսէս Ե և Մատթէոս Ա կաթողիկոսները. այն է՝ **ս. Էջմիածնում** բարձրագույն դպրոց հիմնել: Եվ նա 1869-ին հիմն է ձգում ու 1874-ին առաջին անգամ քաց է անում **ս. Էջմիածնի** բարձրագույն դպրոցը, որ հետո «Գեորգյան ճեմարան» կոչվեցաւ:

Ճեմարանի բացումով ավելի լայն ասպարեզ է բացվում տպարանի գործունեության համար: Բացի ճեմարանի ու թեմերի դպրոցների կարիքներից

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1972 թվականի №№ Դ-Ժ-ից:

բավարարելը, բացի զանազան տեսակի պատմական, կրոնական և այլն բովանդակությամբ հրատարակությունները, տպարանի այդ շրջանի գործունեության մեջ աչքի ընկնող տեղ է բռնում հայկական ձայնահիշներով տեղի ունեցած հրատարակությունները: Գեորգ Դ-ն մեծ զարկ տվեց հայկական ձայնագրության ուսուցմանը, կամենալով միակերպ ժամերգություն մտցնել բոլոր եկեղեցիներում. դորա համար ամեն կողմից ձայներ տղաներ է քերել տալիս՝ ճեմարանում կրթություն ստանալու և իբրև քահանայացու ձայնագրություն ևս սովորելու: Դպրոցներում, ճեմարանում և եկեղեցում ժամապաշտությունը ավելի գրավիչ դարձնելու համար, յուր անմիջական ղեկավարությամբ, և Պոլսից հրավիրված ձայնագրագետ Նիկողայոս Թաշնյանը հորինելով, ձայնագրում, սրբագրում և առաջին անգամ տպագրության է հանձնում հայկական ձայնագրությամբ գրված եկեղեցական բոլոր գրքերը՝ **Ջայնագրյալ մեծ շարականը, Ջայնքաղ շարականը, ս. Պատարագի արարողությունը, Ժամագիրքը և այլն**՝:

Այս հրատարակությունները իրենց գեղեցկությամբ և իրենց տեսակի մեջ առաջինը լինելով, այսօր էլ գիտնական անձանց ուշադրությունն է գրավում:

Մայր Աթոռի տպարանը լույս է ընծայում հոգևոր բովանդակությամբ գրքերի հետ ոչ միայն աշխարհիկ անձանց՝ այլև Մայր Աթոռի միաբանների ինքնուրույն և թարգմանական աշխատություններն առանձին հրատարակությամբ կամ **Արարատ** ամսագրի մեջ: Այս շրջանում աչքի էին ընկնում իրենց գիտական աշխատություններով Մայր Աթոռի միաբաններից՝ Գաբրիել արք. Այվազովսկի, Աբել Մխիթարյան, և Խորեն Ստեփանն վարդապետները:

* Գեորգ Դ կաթողիկոսը հասցնի էր իբրև հմուտ ձայնագրագետ: Հայոց եկեղեցական շարականների և այլ հոգևոր երգերի բուն եղանակները անադարտ և անաղայյակ պահել էին, վերջին դարերի հալածանքների մեջ, առավելապես Կ. Պոլսի ալագ եկեղեցում, որտեղ խոհական և հոգևոր դպրապետների, դասապետների, ձայնապետների ղեկավարությամբ ստանձին կազմված քաջածայն դպիրների խումբեր կային: Ահա այստեղ է Գեորգ Դ-ն ձայնագրության մեջ յուր հմտությունը ձեռք բերում, որն ամենալայն օգտագործում և շահավետ ու արդյունավետ է դարձնում Մայր Աթոռում: **Ջայնագրյալ մեծ շարականի** առաջաբանում Վահրամ վարդապետ Մանուկին այդ աթոռի հետևյալ տողերն ունի նվիրած. «Այն առաքիլ հին և հարազատ և ընտիր յնդանակի երգեցողության աշակերտնայ գոյով, անդատին ի պատանեկան տիոց առ Աագ եկեղեցւոյ մայրաքաղաքին, Վեհափառ Հայրապետ Ազգիս Տ. Տ. Գեորգ Դ, որ ի քնուտ անտի աստուածատուր ճրիւք և շնորհիւ քաջածայն և քաղցրաբուրաց երածշտութեան ճոխացեալ է, յօրէ անտի ամբառնալոյն իւրոյ յԱթոռ սրբոյ Լուսաւորչին, զամենայն փոյթ ի մտի կալեալ էր՝ զպատուականն զայն առանդ ազգային եկեղեցական երգեցողութեան, զոր այնքանեալ խնամով ունեայն էր և անխառն պահպանեալ՝ ծավալել յազգիս մերում, հաստատուն իմն կարգաւորութեամբ, և յայնպիսի առաջնորդել եկեղեցականացն մերոց ի շաւիղ արաքետ, զի նախնականն այն և հարազատագոյն երգեցողութիւնն ոչ միայն վերականգնալեալ քարգտանցել առ մեզ, և յամենայն եկեղեցիս ազգիս, միօրինակ դաշնակաւորութեամբ գեղեղեցիցի, այլև անդորոնկի կանոնօք չափաւորեալ և սահմանաւ՝ զերծ մնացել զէջ այսոհետև ի վտանգէլ ալլևս ի խանգարումն գնալոյ կամ խտրելոյ ի պէսպէս նորանկութիւնս անհարազատս և օտարոտիս»: (**Ջայնագրեալ շարական հոգևոր երգոց...** Վաղարշապատ, 1875 յառաջաբան Դ):

Գեորգ Դ-ը իբրև խորաթափանց և շատ հետառես մարդ, ձեռնարկելով այդ աննախընթաց, ծանր գործն, շատ լավ տեսնում էր, որ իրենից հետո էլ ժամանակը չպիտի ներս նման տպագրություն անելը, ուստի և տասնյակ հազարներով է տպագրել եկեղեցական զգրքերը: Գեորգ Դ-ի այս գործը յուր նմանը չունեցած մի մեծ գործ է, ափսոս որ ժամանակի կորստից նա ազատել է միայն Պոլսի ալագ եկեղեցու բուն եղանակները, իսկ Էջմիածնի շատ հին եղանակները, որ երգում էին յուր ժամանակին ռուսախոսերիս մեջ եղած լավ հոգևորականները, անուշադիր են մնացել և անհետանալու վերա են:

Ծանոթ.—Ա. Ե. Ս.

րը, Վահրամ վրդ. Մանկունի, Վահան վրդ. Բաստամյանը, Հուսիկ վրդ. Մովսիսյան և այլն:

Այսպիսով Գեորգ Դ կաթողիկոսի օրով ս. Էջմիածնում կույտոր կրթական մի խումբ կյանք է սկսել: Մի կողմից դպրոցական ցանցն է պատում երկիրը, մյուս կողմից սուլթանական գործն է ընդարձակվում և Էջմիածնի միաբանությունը ոչ միայն Արարատ պաշտոնական ամսագիրն է շարունակում հրատարակել կանոնավոր կերպով ամեն ափս, ոչ միայն գիտության զանազան ճյուղերի վերաբերյալ գրքեր են լույս ընծայում, այլև այս միաբաններից մեկը՝ գիտնական Վահան վարդապետ Բաստամյանը ոգևորված մեծ կաթողիկոսի՝ Գեորգ Դ-ի օրինակով, **Գալանեի վանքում**, որի վանահայրն էր ինքը, 1874 թվին առանձին տպարան է բաց անում, որտեղ և նա **Դպրոց անունով** մանկավարժական ամսագիրն է սկսում հրատարակել, որով մեծապես զարկ է տալիս ազգային եկեղեցական դպրոցների զարգացմանն ու բարգավաճմանը: Նորա անսահման եռանդը և մտքի պաշարի հարստությունը (որանով է արտահայտվում, որ նա ոչ միայն այդ ամսագրի խմբագիրն էր, այլ գրում էր հոդվածներ, թարգմանում լրագրերից, ամսագրերից ու եվրոպական հանդեսներից և այլն և կանոնավոր հրատարակում ամսագիրը: Բաստամյանը հայտնի է մեր եկեղեցու պատմության մեջ նաև **Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց-ի** յուր քաջահմուտ վերլուծական երկասիրությամբ*:

ԺԳ.

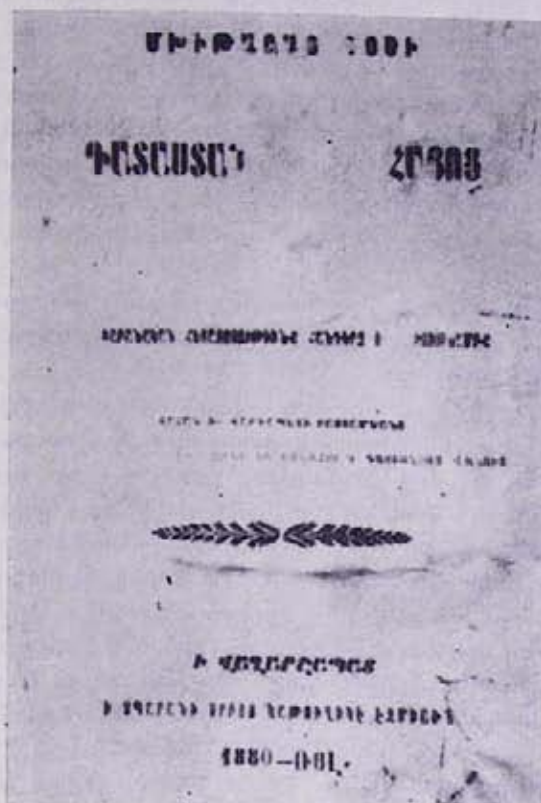
Գեորգ Դ կաթողիկոսի օրով Մայր Աթոռի տպարանը արդեն հաստատուն հիմքի վրա էր դրված: Հարկավոր էր ոչ միայն այդ դրությունը պահել, այլև լինելով հարստացնել տպարանը և ծաղկեցնել այնտեղ տպագրական արվեստը:

Մակար Ա կաթողիկոսը չնայած յուր կարճատև կաթողիկոսության, մեծ հոգատարությամբ զբաղված էր վանքի շենքերի և թե Մայր տաճարի վերակորոգությամբ: Դորա համար հայ ժողովուրդը յուր սրտաբառով նվերներն էր ուղարկում: Բնականաբար կաթողիկոսը չէր կարող ուշադրություն չդարձնել նաև տպարանի վերա, որ հատուկ շենք չուներ. իսկ դպրոցների 1885 թվի վերաբացվելուց հետո ընդարձակ գործունեություն էր սկսվել, որը (ույնպիսի լայն աշխատանք էր պահանջում նաև տպարանից. իսկ գոյություն ունեցող տպարանը դեռ շատ հեռու էր այդ պահանջներին բավարարություն տալուց:

* Ազգային եկեղեցական դպրոցների կյանքի մեջ **Դպրոց** ամսագրի կատարած դերի մասին Գ. Լևոնյանը յուր «Հայ պարբերական մամուլը» վերնագրով գրքի մեջ հետևյալ խորհրդածություններն է անում: «Դպրոցը», ասում է նա, յուր հարուստ ծրագրով, ծառայում էր յուր իսկական նպատակին: Այն հանգամանքներում, որ յուր ամսագիրն հրատարակում էր Հ. Բաստամյանը, այն տոկունությամբ, որ գործում էր վարդապետ խմբագիրը, դժվար թե մի ուրիշին հաջողվեր: Նա վառված էր յուր սուրբ նպատակով՝ «ձեռնատու լինել ազգային դպրոցների հառաջդիմության, ուղեցույց լինել վարժապետներին, տեսուչներին, հոգաբարձուներին... տալ աշակերտներին ընթերցարան, հարուստ զանազան օգտակար նյութերով...: Բաստամյանը անդադար գրում ու թարգմանում էր ընտիր հոդվածներ և տեղավորում «Դպրոցի» էջերում: «Դպրոցը» առաջինը եղավ, որ ծանոթացրեց հայ հասարակության մեր ազգային ծխական ուսումնարանների ներքին կազմակերպության հետ, լիովին ծանոթություններով: «Դպրոց»-ն էր, որ տալիս էր հայ ընթերցողներին դպրոցական հաշիվներ, վիճակագրական տեղեկություններ, ծանոթացնում էր գերմանական մանկավարժների կյանքի հետ, գրում էր ուսուցչական ժողովների մասին, հետաքրքրվում էր ուսումնարանական-ստղծապահական կանոններով, անում էր մանկավարժական դասախոսություններ...»: Գ. Լևոնյան. Հայոց պարբերական մամուլը... Աղեքսանդրապոլ, 1895 թ., էջ 354—355:

Դեռևս Մատթեոս Ա կաթողիկոսը, կամենալով տպարանի համար նոր շենք շինել, Վաղարշապատի հին շուկայի տեղը այդ շենքի հիմն է ձգում, իայց յուր մահը արգելք է հանդիսանում գործը շարունակելուն:

Մակար կաթողիկոսը 1888 թվի մարտի 28-ին № 132 կոնդակն է տալիս Սինդոդին, որով առաջարկում է պայման կապել ճարտարապետ Մ. Սալամբեկյանի հետ տպարանի համար նոր շենք կառուցանելու: Ծենքի հիմքը ձրգվում է Մայր տաճարի արևելյան կողմը, որի կառուցումը վերջանում է 1889 թվին և տպարանը յուր ամբողջ գույքով, ժառանգավորաց դպրոցին կից տնտեսատնից, վերջնականապես տեղափոխվում է նոր շենքը, որի մասին

Միսիթար Գոշ. Դատաստանագիրք հայոց.
Վաղարշապատ. 1880 թ.

Արարատում հետևյալն է գրված. «Տպարանի նոր շենքը քարուկրյա է: Հիմքը մի սաժենից ավելի գետնի խորության մեջ է ամրացած. արևելյան և արևմտյան կողմերից ունի մեծադիր մուտքեր և լուսամուտներ, որոնք զարդարված են ծաղկեմկար փորվածքներով: Այս շինության երկայնությունն է հյուսիսից հարավ 51 արշին մի քառորդ, լայնությունը՝ 24 $\frac{1}{4}$ արշին արևմուտքից արևելք: Բարձրությունը՝ 11 արշին: Այս շինության մեջ գետեղվում են տպարանի հետևյալ մասերը. 1) գրաշարանոց, 2) տպարան, 3) թուղթ թրջելու սենյակ, 4) ձուլարան, 5) սորա ամբարանոցը, 6) տպարանական ժողովի խորհրդարանն ու գրասենյակը, 7) գրադարան և 8) ընդարձակ նախագավիթ արևմուտքից արևելք ընկած»:

* «Արարատ», 1889 Դ, էջ 236:

Տպարանն արդեն ուներ իր նոր շենքը, բայց եղած մեքենաներն անկարող էին պահանջներին բավարարություն տալու: Ուստի և տպարանի գործունեությունը ավելի արդյունավորելու համար Մակար կաթողիկոսը Գերմանիայից բերել է տալիս «Augsburg»-ի արագատիպ № 7 մեծ մեքենա, կազմատան համար բերել է տալիս մի հատ ճնշիչ մեքենա կազմերի համար:

Այնուհետև Մայր Աթոռի տպարանը ավելի ծաղկեց, հարստացավ և յուր գործունեությունն ընդարձակեց Խրիմյան Հայրիկ կաթողիկոսի օրով:

Տպարանը այդ ժամանակ որոշ չափով արդյունաբերական հաստատություն էր դարձել: Այնտեղ վաճառվում էին հրատարակված գրքերը, ինչպես նաև Արարատ ամսագիրն ու օրացույցները ամեն տարվա: Սակայն, դրամների գանձումն ու հաշիվների պահպանումն կենտրոնացված էր Սինոդում: Տպարանը միայն արտադրում էր, բայց երբեք չգիտեր թե որքան արդյունք է տալիս Մայր Աթոռին և արդյոք վնաս է տալիս, թե օգուտ: Ուստի և թե՛ տպարանի վերահսկողությունն ավելացնելու և կառավարական մասն ուժեղացնելու, թե՛ հաշվարարական մասը կանոնավորելու և հաստատումն հիմքերի վրա դնելու համար Խրիմյան Հայրիկը 1895 թվի փետրվարի 4-ին № 115 հետևյալ կոնդակն է տալիս տպարանական ժողովի նախագահ Արիստակես եպիսկոպոսին:

«Մկրտիչ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի... նախագահի տպարանին Մայր Աթոռոյ Գեր. Տ. Արիստակես եպիսկոպոսի Դատեան հարազատ որոյոյ Մայր Աթոռոյ, ողջոյն և օրհնութիւն.

Քանիցս անգամ ի կողմանէ ձերդ արբազնութեան խնդիր մատուցաւ մեզ, որով յայտ առնէիք թէ վարչական գործառնութիւնք տպարանին Մայր Աթոռոյ, միայն ի վերայ ձեր ծանրացեալ կայ, չլինելով ձեզ այլ գործակիցս և օժանդակ անդամս: Ի նկատի առեալ զի խնդիրն ձեր կարևոր է և հայի ի բարոյք տնտեսութիւն և յառաջադիմութիւն տպարանին Մայր Աթոռոյ, արժան դատեցաք, այսու հայրապետական կոնդակաւ կարգել ձեզ ի գործակիցս և անդամս գտեր Կոմիտաս և զԵզնիկ նորընծա արեղայս, որովք կարող լինիք յետ այսու ըստ օրինի կազմել դիւան յանում վարչութեան տպարանի խորհրդով և համաձայնութեամբ նորընտիր անդամոցդ և վարել զամենայն գործս, որք վերաբերին առանձին տեսչութեան տպարանին:

Հարկ համարիմք տալ ձեզ զհետևեալ հրահանգս. նախ ի նկատի առեալ զի տեսչութիւն տպարանին մինչև ցայժմ միայն զելիցն հաշիւս կազմելով մատուցանէր ի Սինոդն, զեկուցեալ ի նմին միայն զքանակութիւն զանազան գրեանց արտադրելոց ի մամուլէն, որ ի վաճառ յեալ են յալ և այլ վիճակս առ կոնսիստորիայս, առ հոգևոր կառավարութիւնս և կամ առ մասնաւոր անձինս, և այնուհետև ինքն ազատ մնայր ի գանձելոյ զգինս վաճառեալ գրեանց դա նման է առն, որ աշխատ լինի ի վաստակել, այլ չէ հետամուտ ասի գիտել թէ որչափ իցէ շահ վաստակոց իւրոց: Ուղղութիւնս այս կարի դժուարին և անկանոն է և միանգամայն անբնական և հակառակ հաշուական օրինաց, թող զի զբաղմունս յաւելու ի վերայ զբաղմանց Սինոդին, առ ի գանձել զգումարս վաճառեալ գրեանց կազմեալ և առ այն հատուկ թղթակցութիւնս յաճախապէս գրել և պահանջել, միայն ի դժուարին դէպս դիմել առ Սինոդն առ ի գանձել զապառիկսն:

Վասն որոյ հարկ դատեցաք կարգադրել զի տեսչութիւն տպարանիդ առցէ ի վերայ իւր և զայս մասն հաշուական և ինքն իսկապէս լիցի պատասխանատու ելից և մտից տպարանի միանգամայն յամենայն ամսագրոյս կազմեալ զհաշիւ մատուցանիցէ ի Սինոդն ցուցեալ ի նմին զվիճակ ելից և

մտից տպարանին, որ ուղիղ և լաւագոյն իսկ է և զգանձեալ գումարս որչափ և իցէ առ վարչութիւնդ պարտիք զայնս յանձնել զանձնապահի Մայր Աթոռոյ և անտի ստանալ զվարձս գործաւորաց և զայլ կարևոր ծախս տպարանին:

Երկրորդ. Առ ի բարոք կառավարել և պահել կարգս ուղղութեան և ճշտութեան, թէ՛ ի վարչական, թէ՛ ի տնտեսական գործս տպարանին Մայր Աթոռոյ, որ այժմ միայն ունի զիւր սոսկ հոշակ, Տեսչութիւնդ փոյթ ունիցի կազմել զմի համառօտագիծ կանոնագիր և ի նմին ճշտել զպաշտօն գործաւորաց յորոց ամենեցուն վերահսկող և պատասխանատու ճանաչի Տեսչու-

Ջայնքաղ շարական. Վաղարշապատ, 1888 թ.

թիւնդ, եթէ լինիցի ի նոսա զեղծումն և գտանիցին ծոյլ և անփոյթս ի գործս աշխատութեան: Օգտակար և շահաւէտ իսկ է թէ՛ շահուց տպարանին և թէ՛ գրաշար գործաւորաց, եթէ գործն կապալաւ տունեալ մղիցէք զնոսա յաշխատութիւն: Զնոյն կարգադրութիւն պարտ է առնել և վստահ ձուլարանին: Առ այժմս քաւ համարեալ այսչափ միայն հրահանգս՝ վստահ եմք զի Տեսչութիւնդ առանել ևս խորհելով քան զտունեալ հրահանգս ևս առանել ի լաւագոյն բարեկարգութեան վերածիցէք զվիճակ տպարանին Մայր Աթոռոյ: Աղօթեմք զի կարող լինիցիք և յաջողեսցէ Տէր Աստուած զգործս ձեռաց ձերոց ամենայն ուղղութեամբ և հաւատարմութեամբ յառաջ վարեալ պաշտօն ձեր, իսկապէս օգտակար և յառաջադիմութեան կացուցանիցէք առաջի ազգին զհամբաւ տպարանին Մայր Աթոռոյ բարեգարդ գործովք և ճոխ հրատարակութեամբ իւրով:

Ողջ լերուք զօրացեալ Տէրամբ. ամէն⁸⁵:

ԺԸ դարի երկրորդ կեսից սկսած Մայր Աթոռում տպագրութեան սկիզբն

Լ դրվում և հետզհետե գրքեր են լույս տեսնում, բնականաբար տպարանում ահագին քանակությամբ տպագրված գրքեր պիտի հավաքված լինեին: Հարկավոր էր այդ հրատարակությունները կարգավորել, ցուցակներ կազմել, թե որքա՞ն է ուղարկված վաճառելու և որքա՞ն է մնացել և ալն: Այդ աշխատանքը կատարելու համար 1896 թվի հունվարի 19-ի № 85 համուն տ. Արխատակես եպիսկոպոս Դավթյանի օված կոնդակով, տպարանական ժողովի նոր անդամներ է նշանակում Նահապետ վրդ. Նահապետյանին, Եղիա վրդ. Հասան Զաղալյանին, Ղուկաս սրկ. Աղավելյանին և Նիկողայոս Քարամյանին: Այդ կոնդակում գրում է նաև.

«Յետ կազմելոյ զվարչական ատեան տպարանական, նախապէս պարտ է կազմել և ի գիր առնուլ զամենայն հաշիւս ընդհանուր գործառնութեանց տպարանին, նախ տպագրութեամբ արտատպեալ զհամայն գրեանս ըստ իւրաքանչիւր տեսակացն. երկրորդ. կազմել ցուցակ ամենայն գոյից և կարասեաց տպարանին, սկսեալ ի մատիոյն, պատրաստի թուղթք շտեմարանին զամենատեսակ զմայր ձուլարանին, զծաղկագիրս և ալն ամենայն իւր պարագայիւք, որպէսզի ի նկատի առեալ տեսցուք թէ զինչ իցեն հին և նոր, նախ առ ի պահպանել զայնս անկորուստ և երկրորդ առ ի լրացուցանել հետըզհետե գրքերի մատունս...: Վստահ եմք ի ձեզ և ի վերայ կարգեալ անդամոց և հաւատամք զի յայս նուագ վարչութիւն տպարանիդ, ամենայն անձնութեամբ ջանադիր լինիցի ըստ ամենայնի բարեկարգել և յառաջողել և նախանձելի կացուցանել զտպարան Մայր Աթոռոյս, որով հնար լինիցի մեզ ի հարիրաւոր ձեռագրաց Աստուածաշունչ գրեանց մատենադարանին տպագրել զԱստուածաշունչ գիրս, որոյ ճակատ մակագրեալ լինի ի տպարանի ս. Էջմիածնի ընդ հովանեալ Մայր Աթոռոյս»⁶⁶:

Նույն կոնդակով Խրիմյան Հայրիկ կաթողիկոսը պատվիրում է տպարանի վարչությանը տպարանի համար կանոնադրության նոր նախագիծ կազմել:

Նույն 1896 թվի հունվարի 26-ի № 131 կոնդակով կաթողիկոսը փոխում է տպարանական ժողովի կազմը: Նախագահ տ. Արխատակես եպիսկոպոսի հրաժարվելովը, տպարանի նոր տեսուչ է նշանակում տ. Նահապետ վրդ. Նահապետյանին և անդամ է կարգում Եղիա և Բենիկ վարդապետներին, Ղուկաս սարկավագին և ձեմարանի տեսչի օգնական տ. Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյանին և Նիկողայոս Քարամյանին, կրկնելով յուր թ. 85 կոնդակի իմաստը, Աստվածաշունչ գրքի տպագրության վերաբերությամբ, նաև տպարանի գույքը ցուցակագրելու և նոր կանոնագիր կազմելու⁶⁷:

Սույն կարգադրության մասին կաթողիկոսը հայտնում է նաև ս. Սինդիկս թ. 132 կոնդակով⁶⁸:

Տպագրության գլուխից հետո Աստվածաշունչ ս. Գիրքը առաջին անգամ լույս էր տեսել Ռսկան վարդապետ Երեանցու ձեռքով Ամստերդամ քաղաքում: Այնուհետև Մայր Աթոռի անվամբ եղած տպարաններից ս. Գիրքը լույս չէր տեսել նոր հրատարակությամբ*: Խրիմյան Հայրիկը մտածում է Մայր Աթոռի մատենադարանում գտնված քաղմաթիվ ձեռագիրների համեմատությամբ նոր հրատարակություն կառուրել տալ, որը պիտի լիներ մի գեղեցիկ ու հոյակապ գործ և Մայր Աթոռին պատիվ բերող ձեռնարկություն: Ձեռագիր-

* Ծան. «Մշակ» լրագիրը 1898 թվի № 28-ում հաղորդում է թե 1856 թվին Էջմիածնի միաբան Սալլաթյան Միքայել եպիսկոպոսը թույլատրել է «Աստվածաշունչի աշխարհաբար թարգմանության հրատարակությունը»: Անհայտ է, թե այդ ի՞նչ թարգմանություն է, ով է թարգմանողը և ինչո՞ւ չէ հրատարակվել: (Ա. Ե. Ա.):

ների համեմատությունը համեմու՜մ է՝ Գեմարանի տեսչի օգնական աստվածաբանության լիցենցիատ և փիլիսոփայության դոկտոր, հանգուցյալ տ. Կարապետ վարդապետ Տեր-Մկրտչյանին (հետո եպիսկոպոս), որը և Գեմարանի

«Արարատ»-ի 1896 թ. տիտղոսաթերթը

բարձր լսարանների սաների օգնությամբ եռանդուն կերպով սկսեց այդ մեծ և պատասխանատու աշխատանքը կատարել և Աստվածաշունչ ս. Գիրքը բազմաթիվ ձեռագիրների համեմատությամբ տպագրության համար պատրաստել:

Սակայն Աստվածաշնչի նման մի ծանր հրատարակություն կատարելու համար տպարանը շատ պակասություն ուներ: Որպեսզի տպարանը հարըտացնի տպագրական գործի, հատկապես Աստվածաշունչը տպագրելու վերաբերյալ հարկավոր գործիքներով, Նրիմյան Հայրիկը Թիֆլիսի Ավագ եկեղեցու միաբան Գյուտ քահանա Աղանյանին գործուղում է արտասահման նոր մեքենա և այլ պարագայք գնելու: Այս առթիվ կաթողիկոսը Թիֆլիսի առաջնորդ տ. Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանին 1896 թվի մարտի 14-ին № 368 հետևյալ կոնդակն է ուղարկում.

«Մկրտիչ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի... գերապատիւ թեմակալի Վրաստանի և Իմերեթի տ. Գեորգ արքեպիսկոպոսի հարազատի Մայր Աթոռոյս Հայրապետական օրհնությունը ծանուցանեմք: Յաղագս անհրաժեշտ գործոց և բարեկարգութեան տպարանի Մայր Աթոռոյս կոչեցաք ի ս. Էջմիածին գմիաբան վանոց Մայր եկեղեցոյ քաղաքիդ զարծանապատիւ Գիւտ քահանան Աղանեանց, որ եկեալ աստ լընթացս քսանից ատուրց գնեաց զտպարան Մայր Աթոռոյս և պատրաստեալ զտեղեկագիր բարեկարգութեան և անհրաժեշտ մեքենայից և գործեացն, մատոյց Մեզ ի տես և ի տնօրէնութիւն:

Հաւան գտեալ Մեր ընդ մատուցեալ դիտողութիւնս և յանհրաժեշտութիւն մեքենայից և պիտոյից, որք հային ի քարոք յառաջադիմութիւն տպարանի մերոյ՝ արծան վարկաք առաքել զնոյն ինքն տ. Գիւտ քահանայն յարտասահման, վասն գնելոյ զհարկատրեալ մեքենայս և զպատկանելութիւնս: Վասն որոյ սովին Հայրապետական կոնդակաւ պատուիրեմք գերապատուութեանդ ի ձեռն վիճակիդ կոնսիստորիայի տեղւոյդ, տալ հանել նմա զպատշաճաւոր արտասահմանեան անցագիր զի ի հրամայելն Մեր նմա՝ ուղևորեսցի ի կատարումն պատուիրանի մերոյ:...

Զայսմ տնօրէնութենէ Մերմէ առանձին կոնդակաւ ազդարարեալ ենք և յիշեալ տ. Գիւտ քահանային: Ողջ լերութ զօրացեալ...»³⁹:

Նույն օրը տ. Գյուտ քահանայի անունով կաթողիկոսն արձակում է № 369 հետևյալ կոնդակը, որի մեջ միառմի առաջ է բերում թե ի՞նչ պիտի գնի արտասահմանում.

«Մկրտիչ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի... Յակնարկեալ ի հայտարարութիւն ձեր յ8-ն ամսոյս հանդերձ ներկակ տեղեկագրովք, զորս պատուիրեալ էաք ձեզ վասն անհրաժեշտ կարեաց տպարանի Մայր Աթոռոյս ի քարգաւաճումն և ի յառաջադիմութիւն նորին, հաւան գտաք ընդ այնս: Վասն որոյ այսու կոնդակաւ Մերով պատուիրեմք ձեզ պատրաստ գտանել զի յետ ատուրց Զատկի ուղևորեսցիք յարտասահման ի քաղաքս Եվրոպիոյ ի գնել անտի վասն տպարանի մերոյ՝ ա) զմի սրագատիպ մեքենա, բ) զմի ձուլիչ մեքենա ի նորագոյն տեսակաց, գ) զմի գազմոտոր (շարժիչ մեքենա), դ) զմի կտրիչ մեքենա, ե) զմի մամուլ վասն սրբագրութեանց նորագոյն տեսակի և զմի ձեռք մայրք 12 ատիճան տալից և պատշաճ եղանակաւ և անկորուստ հատուցես աստ առ Մեզ: Ընդարձակեմք ձեզ զհրաւումս վարձել անդ զմի հմուտ տպարանագէտ գերմանացի, միամեալ ժամանակաւ, ընդ որում և դու եկեալ ի ս. Աթոռս, տայցես Մեզ զհամար գործողութեանդ...»⁴⁰:

Այս առթիվ նույն թվի մայիսի 17-ին № 784 հետևյալ կոնդակն է տալիս ս. Սինդդի՝ բացատրելով Աստվածաշունչն ս. Գրքի տպագրության արժեքն և դորա համար մեքենաներ ձեռք բերելու անհրաժեշտությունը.

«Մկրտիչ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի... Սինդդի ս. Էջմիածնի:

Կարի քաջ յալումի է սրբազան Սինդդիդ թէ տպարան Մայր Աթոռոյս քան զամէն պարտիս, մի գերագոյն և անհրաժեշտ պարտս ունի առ Հայապ-

տանեայց եկեղեցին, այն է զԱստուածաշունչ գիրս տպագրելով զյափտեմական աստուածային բան իբրև հաց մատակարարել որդւոց եկեղեցւոյ: Ասա՛ղ, զի այս անհրաժեշտ պարտք անվճար մնացեալ է յօրէ անտի մինչ հաստատեալ է մամուլ տպարանական ի ս. Էջմիածին:

Այժմ հաստատապէս ունիմք մտադրութիւն համաձայնութեամբ սրբազան Սինոդիդ վճարել զայս պարտիս և ի սկիզբն յառաջիկայ տարւոյն ձեռնարկել տպագրութեան Աստուածաշունչ սուրբ Գրոց առ որ այժմէն իսկ հոգալ ունիմք ի գործ դնել զնախապատրաստական միջոցս:

Մ. Աքեոյան, Հայ ժողովրդական առաքելներ.
Վաղարշապատ, 1901 թ.

Եւ քանզի առ այս նախապէս պէտս ունիմք մի քանի կարևորն տպարանական գործեաց, զորս ի ձեռս բերել յանձնարարեալ ենք արժանապատիւ տ. Գիւտ քահանային Տփղեաց, և առ այս պիտոյ է հիմզէն մինչև վեց հազար թուրքի գումար, վստահ ենք զի համաձայնութիւն լինիցի ընդ մէջ Սինոդիդ կարգադրել հատկացուցանել զայն մասն թողեալ գումարացն հանգուցեալ տ. Գրիգորիս եպիսկոպոսի Աղուանեան, որ կայ այժմ ի դրամատան «Մութաֆեան» առ ի գնել զգործիս տպագրութեան:

Ուստի, պատուիրեմք Սինոդիդ հրամայել կոնսիստորիային Տփղեաց ստանալ զգումարն ի դրամատէն «Մութաֆեան» հանդերձ տոկոսիւք և յանձնել զմորհակն. ի սոյն գումարէն առայժմ տալ Գիւտ քահանային միայն հինգ հազար (5000 ռ.) թուրքիս, և զմնացեալ գումարն թողուլ դարձեալ առ «Մութաֆեան» որպէս աւանդ, զի ի հարկադրեալ ժամանակին դիրութեամբ փոխադրեացի ալլուր»⁴¹:

Տ. Գյուտ քահանան ստանալով հինգ հազար ռուբլին ուղևորվում է արտասահման, գնում է հարկավոր մեքենաները, վերադառնում է Էջմիածին և հաշիվ ներկայացնում կառավարածի մասին Խրիմյան Հայրիկին, որ քննելով առեմատեսակ ծախքերի փաստաթղթերը և վավերացնելով, ուղարկում է Սինոդին 1896 թվի հոկտեմբերի 25-ին № 1482 հետևյալ կոնդակով.

«Մկրտիչ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի ... Սինոդի ա. Էջմիածնի յայտ առնեմք կոնդակա Մերով թ. 764 ի 17 մայիսի այսր ամի յայտնեալ էաք Սինոդիի գկարևորութենէն նորանոր ծախուց և մեքենայից տպարանի Մայր Աթոռոյս յաղագս տպագրութեան Աստուածաշունչ ա. Գրոց և առ այն իսկ պատուիրեալ էաք Սինոդիի կարգադրել առ կոնսիստորիայն Տիփղեաց յանձն առնել միաբանի վանաց Մայր եկեղեցւոյ նոյն քաղաքի տ. Գիւտ քահանայի Աղանեանց 5000 ռուբլիս ի դրամոց Աղուանեան հանգուցեալ սրբազանի, որ մնայր առ պ. Կարապետ Մութաֆեան, սակս գնելոյ գկարևոր մեքենայս յարտասահմանէ, որում յանձնարարեալ էաք երթալ և գնել: Զարդիս վերադարձեալ տ. Գիւտ քահանային յարտասահմանէ՝ մատոյց Մեզ գմանրամասն հաշի գործողութեանց իւրոց և գնեալ մեքենայից, յակնարկեալ Մեր ի հաշիւսն յայնոսիկ և քննեալ մանրամասն զամենայն ապացուցաթուղթս և զստացականս, զտաք գայնս ըստ ամենայնի ճիշտ և օրինաւոր, զորս և վստեարացուցեալ ահաւասիկ առաքեմք ընդ կոնդակիս ի Սինոդոյ, պատուիրելով վերստին հրամանագրել կոնսիստորիային Տիփղեաց ստանալ ի պ. Կարապետէ Մութաֆեանց զառ ինքն գտանեցեալ գմացեալ ամբողջ գումարն Աղուանեանց եպիսկոպոսի և յանձն առնել գայն լիովին տ. Գիւտ քահանային, զի վճարեսցէ մնացեալ գինս գնեալ մեքենայից և զանապարհածախսն նոցին ցտորք Էջմիածին»⁴²:

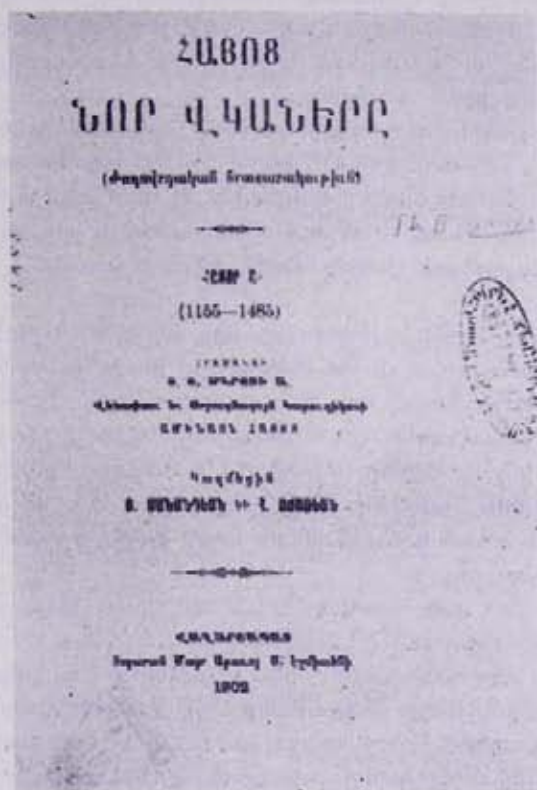
Արտասահմանից հետզհետեւ ստացվում են մեքենաները, որոնց համար հարկավոր էր մեծ մաքս վճարել: Խրիմյան Հայրիկը չկամենալով Մայր Աթոռի աղքատիկ գանձարանի վերա ծանրանալ, 1896 թվի հոկտեմբերի 30-ին թ. 1462 հետևյալ կոնդակով տ. Գյուտ քահանային ուղարկում է Աղեքսանդր Մանթաշյանի մոտ, խնդրելով և օրհնելով նրան, որ նա հանձն առնի վճարել մեքենաների համար պահանջված ճանապարհածախսը և մաքսը:

«Մկրտիչ ծառա Հիսուսի Քրիստոսի... Գերագնիվ պ. Աղեքսանդր Մանթաշյան, բարեպաշտ սիրելի Մեր, կոնդակս կմատուցանե ձեր սիրելիության արժանապատիվ տ. Գյուտ քահանան, որ նա ինքն անձամբ պիտի պատմե ձեզ թե ինչպես Մեր հրամանալ հեվրոպա ուղևորվելով ըստ Մեր հանձնարարության գնած է զանազան տեսակ մեքենաներ Մայր Աթոռի տպարանի համար: Այժմ այդ գնված մեքենաների մի մասը հասած է ի Պաթում, ուր պիտի գնա տ. Գյուտ քահանայն մաքսեն հանելու: Հայտնեմ ձեր ազնվության, որ գնված մեքենաներու արժեքը հասած է մինչև ութ հազար ռուբլու: Մաքսատան այս գործը կարգադրելու համար բոլորովին ձեր ազնվամտության խնամոց կհանձնեն: Դուք հիշում եք և չեք կարող մոռնալ, որ Հայրիկ՝ Մանթաշյանի հարստության իններորդ ժառանգորդն է: Ուստի այս անգամ փոքրիկ բաժին մի խնդրում եմ ձեզմե հանուն Մայր Աթոռի տպարանին և կհավատամ, որ ձեր շնորհիվ մեքենաները մաքսեն հանվելով կհասնին ա. Էջմիածին և ես կօրհնեմ զձեզ և ձեր բարեճոխ գերդաստանը և մնալով միշտ աղոթարար...»⁴³:

Ծնորհիվ Ա. Մանթաշյանի առատաձեռն անփրատության, մեքենաներն հանվում են մաքսատնից և Էջմիածին ուղարկվում: Այնուհետև Մայր Աթոռի տպարանի կյանքն ու գործունեությունը հիմնովին փոխվում է, նոր կերպարանք է ստանում ձեռք բերած նոր մեքենաների շնորհիվ, որոնք եվրոպական

տպարանների հառաջադիմությունները պիտի մտցնեին նաև Մայր Աթոռի տպարանում: Նախ մեքենաների բաժինը հարստանում է König 8 Boer-ի (Kloster obersel bei Würzburg № 5170) արագատիպ և մի հատ «Ամերիկանկա» կոչված մեքենաներով:

Երկրորդ, մինչև այդ ժամանակ տպարանի մեքենաներն աշխատում էին մարդկային ձեռքի ուժով, դորա համար հատուկ բանվորներ կային, որոնք երկու երկու փոխ առ փոխ մեքենայի մեծ անիվը պտտեցնում էին: Խրիմյան Հայրիկի օրով 1896 թվին առաջին անգամ բերվեց «Otto Veir»-ի նավթի շարժիչ մեքենան (газодвигатель) և Մայր Աթոռի տպարանը սկսեց օգտագործել

Հայոց Նոր վկաներ. Վաղարշապատ. 1901 թ.

գազամոտորի ուժը տպարանի բոլոր մասերում: Գազամոտորով ոչ միայն բոլոր մեքենաներն սկսեցին աշխատել, այլ կարճ ժամանակ անց հատուկ ջրամբարներ պատրաստվեցին, որտեղից մոտորի ուժով ջուր էր հանվում և դեպի Գալանների վանքի առաջի հողերը մղվում՝ պարտեզն ու բանջարանոցներն ոռոգելու համար: Միևնույն ժամանակ գազամոտորը էլեկտրական լույս էր մատակարարում վանական բոլոր հաստատություններին՝ ճեմարանին, հրապարակներին:

Երրորդ՝ Մայր Աթոռի տպարանը միշտ էլ ունեցել է յուր հատուկ ձուլարանը:

Մատթեոս Ա. կաթողիկոսի օրով տառերը ձուլում էին ձեռքի ֆորմայով: Այդ ֆորմաները 150 տարվա հնություն ունեին, որոնք գործ են անվել տպա-

րանում մինչև Մատթեոս Ա-ն: Գործիքը կազմված էր մի հնոցից. արճիճը հաղում էին և հնոցի չորս կողմը նստած վարպետները ձուլում էին տառերը:

ԺԹ դարում տպարանի ձուլարանի հին վարպետ եղել է վաղարշապատցի տիրացու Հարությունը, իսկ փորագրող եղել է Մկրտիչ եպս. Շոտթեցին: Նորանից հետո եղել է նույն տեղացի Վլասը: Իսկ վերջինից հետո տպարանի ձուլարանի վարպետ է եղել վաղարշապատցի Վարդան Բունիաթյանը, որը փորագրություններ էլ է կատարելիս եղել:

Այդ ժամանակ նորա մոտ նույն արհեստը սովորելիս է եղել յուր որդի Յագորը: Վերջինս գնում է Թիֆլիս ձուլարանի արհեստը այն ժամանակ հայտնի «Մատերի» մոտ կատարելագործելու: Գեորգ Դ կաթողիկոսի օրով Յագորին հրավիրում են Էջմիածնի տպարանում աշխատելու: Յագորը ձուլարանի վարպետ է մնում մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը յուր երկու օգնական՝ Վաղարշակ և Ալեքսան եղբայրների հետ, որոնք աշխատում էին նորա ձեռքի տակ իբրև ձուլիչներ:

Գեորգ Դ կաթողիկոսի օրերը տպարանի ձուլարանում եղել է ձուլելու երկու տախտականի մեքենա: Ինքն էլ քերել տալիս տառեր ձուլող մի նոր մեքենա, որից պատրաստի տառեր ստանալու համար բավական ժամանակ էր հարկավոր: Յագորը կարգի է քերում մեքենաները և սկսում է տառեր ձուլել և փորագրել նաև շիմշատ փայտի վերա, ինչպես և ամեն տեսակ նկարներ փորագրել:

Տպարանի ձուլարանի աշխատանքներն այդպես շարունակվեցին մինչև Խրիմյան Հայրիկի օրերը, երբ նա Հայացիգից քերել սովեց «Küstermann»-ի տառեր ձուլող մեծ մեքենան, որը մեկ ժամում տալիս էր 8—10.000 պատրաստի տառ: Դժբախտաբար այս մեքենայի վառարանը շուտ փչացավ և պակասում էին նաև ինչ որ մասեր: Թիֆլիսից ու Բազմից հրավիրված վարպետներն էլ չկարողացան հասկանալ թե ինչ է պակաս և ոչ էլ կարողացան վառարանը նորոգել: Ուստի և մեքենան մի քանի ամիս աշխատելուց հետո վերջը մնաց անգործադրելի*:

Տպարանն ուներ նաև տառերը հավասարեցնող մեքենա, որը նույնպես յուր տեսակի մեջ հնություն է ներկայացնում:

Փափագյանը յուր տեսչության օրով աշխատում է և տպարանում բացում է նաև ցինկոգրաֆիա: Սորա գործունեությունը ևս կարճատև է լինում:

Չորրորդ. Տպարանի կազմարարական մասն էլ Խրիմյան Հայրիկի օրով հարստանում է արտասահմանից ստացած «Karl Krausei»-ի կտրիչ մեծ մեքենայով: Ձեռք են քերվում ոսկեգծելու մեծ և փոքր մեքենաներ, նաև կարտոն կտրելու մեծ մեքենա, որոնցից մեծ մասը գործառնության մեջ էին դրվում գազամոտորի ուժով:

Հինգերորդ. Գրաշարանոցը ևս հարստանում է եվրոպական բոլոր ազգերի նոր տեսակի տառերով: Այստեղ կային՝ հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, հունարեն, արաբական, հրեական, ինտերնացիոնալ, ասորական լեզուների տառերը:

Այսպիսով ԺԹ դարի վերջին տարիներին Մայր Աթոռի տպարանը յուր գործունեության գագաթնակետին հասավ: Յուր հարստությամբ, որ ձեռք բերեց տպարանը վերջին մի քանի տարիների ընթացքում, և որ տպագրական գործի մեջ Մայր Աթոռի տպարանը համարվում էր առաջինը ամբողջ Կովկասում:

* Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո «Küstermann»-ի մեքենան, ձուլարանի հին հնոցը, Ոսկան վարդապետի «մայրերը» Հայաստանի իշխանությունը տեղափոխեց Երևան:

Այնուհետև Մայր Աթոռի տպարանի համար եռանդուն գործունեություն էր սկսվում: Այս շրջանում տպարանի ամբողջ հսկողության գլուխ և տպագրական գործի ղեկավարողն էր վարպետ Ղևոնդ Ղարախանյանը, որ յուր գործին մի շատ հմուտ, եռանդով լի գործող երիտասարդ անձնավորություն էր: Բոլոր հին և նոր մեքենաները քանդող, սարքող հավաքողը, տպագրական գործին արտաքուստ և ներքուստ գեղեցիկ ու շքեղ տեսք տվողը և տպագրական գործի մեջ ճաշակ մտցնողը նա էր*:

* 1923 թվին լրացավ վարպետ Ղևոնդ Ղարախանյանի մեքենավարական, մեքենագիտական և տպարանական գործունեության 35-ամյակը: Այդ ժամանակ նա Խ. Հ. Լուսինյանի «Վաղարշապատի տպարանի (նախկին Էջմիածնի) մեքենավարն էր: Տպարանի քանվորներից կազմված՝ հոբելյանական հանձնաժողովը շքեղ կերպով տոնեց ու կատարեց վարպետ Ղևոնդի 35-ամյա հոբելյանը:

Անհետաքրքիր չէ առաջ բերել այստեղ մի համառոտ պատկեր Մայր Աթոռի տպարանի ժողովրդի վերջին ունեցած քանվորների կյանքից, թե ի՞նչ աշխատավորներ ունեւ տպարանը, ինչպե՞ս էր աշխատեցնում, ինչպե՞ս վարձատրում և ի՞նչ օգնություն հասցնում յուր քանվոր աշխատավորներին:

Մայր Աթոռի տպարանը ամենից շատ քանվորներ ունեցել է 1894 թվին, որ հետզհետե սովեակել է մինչև 1915 թվականը, որից հետո զգալի կերպով պակասում է: Այդ շրջանում քանվորությունը կազմված է լինում հետևյալ քաժամոմեքների աշխատավորներից, որը փոփոխություն էր ենթարկվում:

1.—ա. գրաշար և գրաշարի աշակերտներ	մոտ	16 հոգի
բ. Տպագրիչներ և աշակերտներ	»	9 »
գ. կազմարար և աշակերտներ	»	8 »
դ. ձուլիչ և աշակերտներ	»	5 »
ե. մրագրուրկ և ծառայողներ	»	5 »
զ. վարպետ		1 »
	Բոլորը՝	44 հոգի
է. 1 քարտուղար		1
	Բոլորը՝	45 հոգի

2.—Տպարանի քանվորներից՝

- ա. գրաշարները ստանում էին ամսական 30—40 ուրլի և օրական երեք ֆունտ հաց:
 - բ. Սոցա աշակերտները ստանում էին կատարած աշխատանքի համեմատ 5—15 ուրլի և օրական երեք ֆունտ հաց:
 - գ. կազմարարներն ստանում էին 25—30 ուրլի և օրական երեք ֆունտ հաց:
 - դ. Դոցա աշակերտները ստանում էին 5—15 ուրլի և օրական երեք ֆունտ հաց:
 - ե. Ձուլիչ վարպետն ստանում էր ամսական 40 ուրլի և յուրաքանչյուրը երեք ֆունտ հաց:
 - զ. Տպարանի վարպետն ստանում էր սկզբում ամսական 60 ուրլի և երեք ֆունտ հաց: Հետո ոտնիկը քարճրացավ հարյուր ուրլու՝ որպես ամբողջ տպարանի գործառնության հսկիչ և մեքենավար, երբ էլեկտրականություն մտցրին տպարանում 1907 թ.: 1908 թվից տպարանի քանվորները իրենց ոտնիկը ստանում էին կատարած աշխատանքի չափով (հաշվում էին շարված տառերը, տպագրությունը և այլն):
- 3.—Քանվորներն իրենց ոտնիկի դիմաց աժամ գնով շատ անգամ վաճառեցին ստանում էին սերմացու ցորեն, կամ այլ մթերք:
- 4.—Քանվորներից մոքա, ուլքեր դիմել են և ալգետեղ կամ տնատեղ են խմորել վաճառք՝ մոքա էլ ստացել են ձրիապես: Վաճառք միևնույն ժամանակ ամեն տեսակ աջակցություն ցույց է տվել քանվորներին՝ մոքա սկսած շենքերը վերջացնելու համար:
- 5.—Տպարանի քանվորները իրենց տնտեսական դրությամբ միշտ էլ գոհ են եղել վաճառքի: Դոցա տնտեսականը գոհացուցիչ և բարձր է եղել: Դոցա գոհ են եղել իրենց ստացած ոտնիկով: Եվ եթե երբ և ի՞նչ այդ հողի վերա խնդիր է ծագել, տպարանի տեսչի միջոցով դիմել են Բարձր հոգևոր իշխանության և քաղաքապետին ստացել: Այս բոլորի ապացույցն այն է, որ տպարանի ծառայողները ոչ միայն կարողացել են ապրել, ընտանիք պահել, այլև տներ շինել և զավակներին միջնակարգ կամ ճեմարանական կրթություն տալ: Քանվորները և մոքաց ընտանիքները բժշկական օգնություն ստացել են վաճառք ձրիաբար: Վաճառք յուր սեփական բժիշկն ունեւ, որն անմիջապես հասնում էր օգնության հիվանդին և կտրական միջոցներ ձուր առնելով՝ հիվանդին ապատում վերադառ

Մայր Աթոռի տպարանը դարձավ արդյունաբերական մի հաստատություն, նա դուրս եկավ մրցակցության մյուս տպարանների հետ: 1897—1900

վտանգից, հոգալով բոլոր դեղորայքը նույնպես հենց վանքի սեփական հարուստ դեղատնից: Ծերացած և գործից հրաժարված բանվորներին վանքը ցմամ կենսաթոշակ է տվել (Սմբատ Ժողովրդյան, Ներսես Խաչատրյան):

- 6.—Բանվորական աշխատանքը տպարանում սկսվում էր ամենայն օր առավոտյան ժամը 7-ին և վերջանում էր երեկոյան ժամը 5-ին: Ժամի 12—2 հանգստյան ժամեր էին ճաշելու համար և այլն: Այդպիսով աշխատանքը Մայր Աթոռի տպարանում տևում էր 8 ժամ: Բացի այդ բանվորական հանգստյան օրեր էին և ազատ էին նոքա աշխատանքից՝ 1) ամենայն կյուրակի օրերը, 2) հինգ հավակաստյաց տոնի օրերը, 3) օրացույցում «խաչով» նշանակված շաբաթվա ընթացքում պատահող բոլոր տոները, 4) հունվարի 1-ին Նոր տարվա օրը, 5) Ջատիկն արձակվում էին 5 օր, 6) Ջրօրհանքին՝ 4 օր և 7) Բարեկենդանին 7 օր: Այս բոլոր տոները ուրախ կատարելու համար, հատկապես բարեկենդանի օրերը ուրախ և զվարճալի դարձնելու համար վանքը տրամադրում էր բանվորներին ճրիարքար հաց, պանիր, զինի, ոչխար, կամ խոզ իրրև մսացու և այլն:
- 7.—Բացի բանվորների ստացած ոոճիկները, նոքա ստանում էին նաև իրենց ոոճիկի ու աշխատանքի չափով Նոր տարու օրը որոշ դրամական պարգև-նպաստ:
- 8.—Վանքը միշտ էլ հետաքրքրվել ու հետևել է բանվորական հարցերին: Եթե ցարական կառավարությունը հրատարակել է բանվորական կյանքը բարելոքելու վերաբերյալ նոր օրենքներ, գործարաններում նոքա իրավունքները ընդլայնելու համար և այլն, վանքի տպարանի տեսուչները նույն օրենքներն ու իրավունքներն են գործադրել նաև վանքի տպարանում: Ուստի և Մայր Աթոռի տպարանում գործադրվել էր բոլոր չի եղել:
- 9.—Մայիսի մեկին Բանվորական օրը տպարանի աշխատավորները տանում էին մի առանձին ուրախությամբ ու ոգևորությամբ, որի համար արձակվում էին երկու օր (մայիսի 1, 2): Վանքը բանվորներին տրամադրում էր որոշ գումար և պահեստից բաց էր թողնում ամեն տեսակ մթերք (միս, պանիր, հաց, յուղ և այլն): Հագտնի է, որ այդ տոնը սահմանվել է 1889 թվին Փարիզում տեղի ունեցած միջազգային սոցիալիստական համագումարում: Թեև կապիտալիստական երկրներում, ինչպես նաև ցարական կառավարությունը այդ տոնի կատարումը արգելում էին, և մասնակցողներին ցրում էին, բայց Էջմիածնի տպարանի բանվորները այդ տոնը կատարում էին ամեն տարի անադրել կերպով Ներսիսյան անտառի մեծ չինարի ծառի տակ, զոռնալով քեֆ անելով:

Այստեղ կցվում է մի պատկեր⁴⁴, որը ցույց է տալիս Էջմիածնի տպարանի բանվորական քեֆը 1895 թվի մայիսի 1-ին: Այդ բանվորներից ոմանք դեռևս կենդանի են: 13.

Աչից դեպի ձախ նստած են.

- *1. Հովհաննես Զաքարյան Նախիջևանցի, գրաշար
2. Ներսես Մատթևոսյան, գրաշար
3. Հովհաննես Ներսիսյան, թղթածալ, կազմարար
- *4. Վաղարշակ Մարտիրոսյան, ձուլիչ աշակերտ
- *5. Արտաշես Ժողովրդյան, տպիչ
6. Մկրտիչ > մրագուրկ
7. Համբարձում Աղանյան, տպիչ

Կանգնած են

1. Յագոր Բունիաթյան, ձուլիչ վարպետ
2. Ալեքսան Տեր-Մկրտչյան, ձուլիչ օգնական
- *3. Հայրապետ Վրթիսայան, կազմարարի աշակերտ
4. Մացակ ... մրագուրկ
5. Գալուստ Մուշեղյան, մրագուրկ
6. Բագրատ Դոխսեցի, գրաշար
7. Մի օտար մարդ
8. Ներսես Խաչատրյան, գրաշար
9. Կարապետ Ենգիբարյան, գրաշարի աշակերտ
- *10. Հարություն Ավչյան, գրաշար
11. Սմբատ Ժողովրդյան, գրաշար
12. Մկրտիչ Պուլուզյան, տպիչ

* Խաչանիշով նշանակված բանվորները ողջ են:

թթ. Երևանի ամբողջ նահանգի պետական գործերը տպագրվում էին Մայր Աթոռի տպարանում:

Դորա համար Մայր Աթոռի տպարանը յուր հատուկ գրասենյակն ուներ Երևանում: Գրասենյակի կառավարիչը պետական հաստատություններից ստանում էր հատուկ պատվերներ և նույն օրը Էջմիածնի տպարանական վարչությանը հասցնելով՝ հաջորդ օրը ետ էր ստանում տրված պատվերները տպված և պատրաստ: Զանազան հաստատություններից տրված պատվերները ժամանակին կատարելու համար տպարանի բանվորները աշխատում էին փոփոխակի օր և գիշեր: Գիշերային աշխատանքի համար նորա ստանում էին կրկնակի վարձատրություն:

1895 թվին Պետրոգրադում (այժմ Լենինգրադ) բացվեց Տպարանական գործոց առաջին ցուցահանդեսը: Մայր Աթոռն ևս շտապեց մասնակցել ցուցահանդեսին յուր տպարանով: Մայր Աթոռի համար այնտեղ առանձին դարակ-ցուցափեղկ էր պատրաստված: Այդ դարակը Պետրոգրադի վաճառականներից պ. Խոջաէյնաթյանը յուր հոժար կամքով հանձն էր առել գորգերով զարդարել: Այս դարակի մեջ զետեղվեցին 1771 թվից սկսած Մայր Աթոռի տպարանում լույս տեսած բոլոր գրքերից մի-մի օրինակ, որքան որ հնարավոր եղավ այդ հրատարակություններից գտնել:

Այս առթիվ 1895 թվի «Արարատ» ամսագրի ապրիլի համարում տպված է հետևյալը.

Ս. Էջմիածնի տպարանի դարակը

Պետերբուրգի տպարանական գործոց Ա ցուցահանդեսում

Հրապարակ 1-ին. № 222

«Հայ պարբերական թերթերից արդեն հայտնի է ընթերցողին, որ Մայր Աթոռն ու Էջմիածնի տպարանը մասնակցում է Պետերբուրգի Ա. Տպարանական գործոց ցուցահանդեսին: Տպարանի վարչությունը թեպետ ուշ տեղեկացավ այդ մասին, այնու ամենայնիվ հարկավոր թույլատվությունը ստանալուց հետո ամմիջապես ձեռնամուխ եղավ ուղարկելու ցուցահանդեսին Մայր Աթոռի տպարանում տպագրված՝ (1774-ից) սկսյալ հանգուցյալ Երևանցի Սիմեոն կաթողիկոսի օրվանից 1772 ցարդ լույս տեսած գրքերից մի-մի օրինակ, որքան հնարավոր էր: Նախապես ստանալով մեծապատիվ Ն. Բերբերյանի հանդիմանը, որով հանձն էր առնում լինել ներկայացուցիչ Մայր Աթոռի տպարանի, ուղարկում է նորա հասցեին ի ցույց տրվելիք իրերը (էքսպոնատ) խնդրելով հոգալ պատրաստել ցուցահանդեսում տպարանին համար հատկացյալ դարակը (ցուցափեղկ), ինչպես տեղեկանում ենք, Պետերբուրգի հայ ազգի հայտնի վաճառական պ. Խոջաէյնաթյանը հոժարությամբ հանձն է առել ձրիաբար զարդարել գորգերով տպարանին մասը՝ առ որ տպարանի վարչությունը հայտնում է շնորհակալություն մեծ. պարոններին, այդ ջանից համար:

Տպարանի 125-ամյա գոյության վերա այն է 1772—1895 թթ. մի որոշ գաղափար կազմելու համար, առաջ ենք բերում այստեղ հետևյալ նկարագրությունը, որը հայ և ռուս լեզվով, ս. Էջմիածնի և Վեհափառ Հայրիկի պատկերներով զարդարված հայտարարության ձևով տպագրված ցուցահանդեսում՝ ձրիաբար բաշխում էին այցելվաց, որ ցուցահանդեսի վերա տեսություն տվող «Օճօրն» թերթը նույնությամբ տպագրել է յուր № 5-ի մեջ՝ «Ս. Էջմիածնի տպարանը»:

(Շարունակելի)